

QORAQALPOĞISTON RESPUBLIKASI XUDUDIDAGI SUV EKOTIZIMLARI IFLOSLANISHLARI MINTAQAMIZDA EKOLOGIK MUAMMOLARIGA TAVSIF

¹A.J.Turekeeva

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti katta wqituvchisi, pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),

²E.K.Joldasbaeva

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti katta wqituvchisi 1-kurs biologiya ta'lim yunalish talabasi.

<https://www.doi.org/10.37547/ejar-v03-i02-p4-164>

ARTICLE INFO

Received: 16th February 2023

Accepted: 26th February 2023

Online: 27th February 2023

KEY WORDS

Suv xójaligi, ichimlik suvlari, xójalikdagi ishlatiladigan suvning ifloslanishi, suvning radioaktiv ifloslanishi.

ABSTRACT

Ushbu maqolada suv-ekologik muammolari va ularning kelib chiqish sabablarini órganish, xójalikda ishlatiladigan va ichiladigan suv manbalarining ifloslanishi, suógoriladigan dehqonchilikning suv-ekologik muammolarini hal qilish borasida olib boriladigan amaliy ishlar, aholini toza suv bilan taminlash bóyicha chora tadbirlar haqida ma'lumot keltirilgan.

Janubiy tuman suv xójalik kompleksi tarixini va uning tuzilishini kórsatish va ularni taxlil qilish - suv ekologik muammolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash va ularning echimini topish imkoniyatini beradi.

Mavjud suv-ekologik muammolarni ularning kelib chiqish sabablariga kóra uch guruhga bólish mumkin.

1-guruh suógoriladigan dehqonchilikni rivojlantirish bilan boóliq suv-ekologik muammolarga kiradi. Bu muammolar dehqonchilik ekstensiv rivojlanishi natijasida paydo bólgan:

1. Ichiladigan suv manbalarining ifloslanishi.
2. Kóp miqdorda yigilib qoladigan kollektor-zovur suvlaridan (KZS) foydalanish.
3. Sahro va tabiiy yaylovlarning ishdan chiqishi.

Xójalikda ishlatiladigan va ichiladigan suv manbalarini ifloslantirish muammosini hal etish suógoriladigan dehqonchilikda suvdan oqilona foydalanish bilan boóliq ichiladigan suv manbalarini órganish ularning ifloslanish sabablarini aniqlash imkoniyatini berdi: suógoriladigan erlarda kimyoviy moddalarni (pestitsidlar, mádanli óóitlar va boshqalar) yuqori normada ishlatildi. Bu preparatlarning tuproqda, havoda, suvda kóchib yurishi va tarqalish qonuniyati hanuzgacha yaxshi órganilmagan. Tadqiqotchilar málumotlariga kóra 20 % azotli, 15 % fosfatli óóit er osti suvlariga qóshilib ketadi.

Kollektor-zovur tarmoqlarining uzunligi va ularning suv ótkazuvchanligi kórsatadiki, kollektor-zovur suvlari har gektariga 1500-2500 kub metr bólishi mumkin, agar gektariga 2000-2500 kub metrga kótarilib ketsa demak suógorish suvlaridan samarali foydalanilmagan. Kollektor-zovur suvlarining er usti suvlari bilan qóshib suógorishda ishlatilishi mumkin.

Kollektor-zovur suvlarining yana 20% foydalanishdan oldin meliorativ tadbirlar ótkazishni taqozo qiladi (shór yuvish, zovurlar tarmoóini kengaytirish va hakozi). Shu sababli

kollektor-zovur suvlardan foydalanishdan oldin quyidagi asosiy tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- kollektor-zovur suvlarning (órtacha darajada shórlangan, 5-7 g/l).
- kollektor-zovur suvlaridan 60 % ini hosil bólgan joyda suóorishga ishlatish.

Sahro va tabiiy yaylovlarning ishdan chiqishi - suóoriladigan dehqonchilikning rivojlanish jarayoni bilan boóliq. Bugungi kunda 400 ming gektar sahro yaylovlardan 70 % ózining tabiiy unumdorligini yoqotdi va ular qishloq xójalik ishlab chiqarishi uchun yaroqsiz ahvolga tushib qoldi. Yaylovlarning tabiiy sigimi (qoramollarni saqlab turish imkoniyati) qisqardi. Bundan faqat voha xalq xójaligi, shu jumladan, chorvachilik zarar kórdi, keyingi 20 yil ichida qoylarning soni 45 % kamayib ketdi. Ishdan chiqqan yaylovlar yangidan ózlashtirilgan erlarga yaqin joylashgan, shu sababli meliorativ holati buzilmoqda. Bu muammoning asosiy sabablari quyidagilar:

- yaylovlardan notoóri foydalanilgan, dehqonchilikni yuritish va erni tiklash ishlari ilmiy asoslanmagan;
- yaylovlarni suóoriladigan maydon sifatida ózlashtirish, ularning meliorativ holatining emonlashuvi;
- suóoriladigan erlardan chiqqan kollektor-zovur suvlarini yaylovlarga oqizib, suv bostirish;

2 - guruh. Suóoriladigan dehqonchilikning suv ekologik muammolari.

Bunga quyidagi muammolar kiradi:

- suóoriladigan erlarning sifati va melioativ holatining emonlashuvi;
- oshirilgan normada suóorish, shór yuvish, suv resurslaridan notoóri foydalanish va suóorishda kóp suv sarflash;
- bir joyda surunkali paxta etishtiraverish, ilmiy asoslangan almashib ekishga rioya qilmaslik, oshirilgan normada suóorish;
- agrokimelardan foydalanish natijasida tuproqdagi mikroorganizmlar qirilib ketdi, málumki mikroorganizmlar tuproq tabiiy hosildorligini tiklanishini táminlaydi.

3-guruh. Suv - tuproq resurslaridan foydalanish holati tahlil qilingandan keyin málum bóldiki, suv isrofgarchiligi yuqori, uning foydalilik koeffitsienti past, er osti suvlarining buólanish darajasi yuqori.

Katta maydonlar órtacha va yuqori darajada shórlangan. Natijada paxta, ógalla va boshqa ekinlar hosildorligi kamaydi.

Hozirgi vaqtda elimizda toza suvga bólgan talab borgan sayin kuchaymoqda. Sababi xalq xójaligida foydalangan suvlar ózining sifatini yoqotadi. Ularni qaytadan foydalanishga bólmaydi. Shuningdek suv tanqisligining oldin olish masalasi bilan dunyo yuzining kóplagan olimlari shuóullanmoqda. Sababi, bu muammo kópchilik ellarda orin olgan. Biroq uni echishning asosiy usuli suvni unumli foydalanish bólib topiladi. Chunki ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiga chuchuk suv manbalarining tásiiri kuchli.

Shunga boólanishli bir qator ellarda dengiz suvini texnologik uskunalar yordamida tozalab foydalanadi. Sababi, u uncha qimmatga tushmaydi. Shuningdek, qishloq xójaligida foydalanadigan chuchuk suvlarni unumlash va ularni muhofaza qilish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun bu tarmoqda sóngi yillari ekinlarni tegishli uskunalar yordamida, suvlarni burkish, aerazol` va tomizish usullari paydo bóldi. Paxtaning suvni haddan tashqari oz talab etadigan navlari topildi. Hozir paxtaning bu navi Taxtakópir tumanining xójaliklarida sinab

kórilmoqda. U daqillarni burkish va tomizish usullariga keladigan bólsak, ular suvning suǵorish normasini 3-6 marotaba unumlashga mumkinchilik beradi. Shuningdek sanoat tarmoqlarida foydalangan suvlarni bir necha bosqichli suv tozalagichlardan ótkarib tozalab, ularni qaytadan foydalanish usullari topildi. Hozir kópchilik sanoat korxonalari suvdan shunday yól bilan foydalanadi. Bular suvning belgili darajada isrof qilmaslikka va uning ifloslanishining keskin kamayishiga olib kelmoqda.

Sanoatda 67 % suv hamisha ishlab chiqarish aylanishda bóladı. Ayniqsa kópchilik qora metallurgiya sanoatida suv shunday usulda foydalaniladi. 1981 yili sanoatda suvni birinchi marta foydalanish yóli bilan 40 km³ toza suv isrof qilindi. Bundan tashqari kópchilik sanoat tarmoqlari suvni kompleksli tozalash, yáni uni mexanikalik, kimyoviy va biologik yól bilan tozalansa ham bari bir u biologik yól bilan tozalash vaqtida oqar suvdagi organiklik moddalarni foydalanadigan mikroorganizmlarga sanitariya tomonidan qulayli sharoitlar paydo bóladı.

Íchki suv tarmoqlaridagi (ariq va kanallar) oqar suvlardan foydalanganda suvning 20-25, ayrim kanallarda esa hattoki uning 40 % ga yaqini isrof bóladı. Sababi, ularning kópchiligi betonlanmagan, ayrimlari esa suvni saqlab turish layoqatligiga ega emas, tuproq va qumlar orqali qazilgan. Bunday kanallarning qatoriga Turkmanistondagi «Qoraqum» kanali kiradi. Chunki, u Qoraqum orqali qazilgan. Shunday kanallar bizning Respublikamizda ham yóq emas. Shuning uchun suv resurslarini foydalanish maqsadida ichki suv tarmoqlarini betonlash va ularni suvni saqlab turish layoqatligiga ega tuproǵi bor hududlardan qazib ótkazish katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari suvni foydalanish uchun erni yaxshilab tekislab, uni injenerlik sistemaga olib kelish kerak. Shuningdek qishloq xójalik ekinlarini normadan tashqari bostirib suǵorishni man qilish talab etiladi va erning shórlanish darajasiga qarab, chuchuk suvlarga kollektor-drenaj suvlarini aralashtirib, suǵorishni tajribaga amalga oshirish suvni foydalanishning manbayi bólib topiladi. Shuning bilan suvni kóp talab etadigan ekinlarni suvni oz talab etadigan ekinlarga almashtirish zarur. Masalan sholini buǵdoyga almashtirishga bóladı. Biroq buǵdoydan sholidan olinadigan hosildan kam hosil olishga bólmaydi. Sababi u iqtisodiy tomondan foydali emas.

Suv resurslarini ifloslanishdan saqlashning asosiy ilojlarining biri ularga mol chorvachiligida chiqindilarni tushirmaslik bólib topiladi. Sababi, 108 ming bosh chóchqa boqiladigan kompleksning ekiy 35ming bosh moli bor fermerning suvni ifloslash darajasi 400-500 ming odam yashaydigan katta shaharning chiqindilaridan ortiqroq bóladı. Shuning uchun suvni ifloslanishdan saqlash har birimizning muhim vazifamiz bólishi kerak.

Ínson ózining faoliyati natijasida tabiiy fiziologiya talablarini qanoatlantirish uchungina suvni talab etmaydi. Suv katta masshtablarda sanoat va qishloq xójaligida qóllaniladi.

Suv yirik masshtablarda katta sarf etiladi. Masalan, 3 mln. xalqi bor shahar uchun suvning órtacha sarflanishi sutkasiga 2 mln kub metrni tashkil qiladi.

Suv ob`ektlariga xizmat kórsatish, sanoatning ifloslangan oqar suvlari, suv toshqini vaqtida, dalalardan yuvib olingan kimyoviy zaharlagichlar va ógitlar, ifloslangan atmosfera eǵin-sochinlar kelib tushadi. Bunday ifloslanishlar daryo oqimi va tsirkulyatsiya jaraenlar sababidan katta kengliklarga tarqaladi va yuzlagan, hatto minglagan km ga ótadi.

Hozirgi zamon sanoat texnologiyalarining kópchiligining ayirmachiligining biri suv ob`ektlarida metallarning aktiv sochilishi hisoblanadi. Kimyoviy elementlarning 30 dan ortiq

okeanlarning flora va faunasi uchun xavfli. Ayniqsa, bu dengiz organizmlari tóqimalarida yigiladigan ótuvchi va ógir metallarning birikmalariga tegishli.

Boshqada organikaliq ifloslanishlar bólib fenollar, ularning galogenli birikmalari hisoblanadi, ular suv ob`ektlariga kley, plastmassa, koks ishlab chiqarish bóyicha korxonalarining chiqindilari bilan tushadi. Har xil kimiyo texnologiyalarda keng qóllaniladigan organikalik birikmalar juda xavfli.

Keyingi 50 yil ichida organikalik yuqori aktiv moddalarning ekiy detergentlarning katta guruhi paydo bólad, ular sanoatda ham xizmat kórsatish tarmoqlarida yonuvchi kukunlar sifatida keng qóllaniladi.

Suv ob`ektlarining ekologiya sharoitining pasayishiga anorganik moddalar bilan ifloslanish imkoniyat beradi. Birinchi navbatda, u suvga xloridlar, mineral ógítlar, kislorodlar va ógir metallar birikmalarining tushishishiga bo`g`liq.

Yanada suv ob`ektlarining antropogenli ifloslanishiga kislotali chiqindilarning tásiriga ahamiyat berish kerak. Ular suvga ayirim ishlab chiqarish oqinlar, yanada kislotali e`gin-sochinlar natijasida kelib tushadi.

Respublikamizda ham suvning asosiy manbayi bólgan Amudaryo sóngi yillari biroz ifloslanmoqda. Sababi, Amudaryodagi suvning miqdorini kópaytish maqsadidagina kollektor-drenaj suvlarining kópchilik bólagi tashlandi. Masalan, SANIIRI ning málumotiga qaraganda har yili 7,5-8 kum km kollektor-drenaj suvlari Amudaryoga oqiziladi. Shunga bo`g`liq u hozir Tojikiston, Ózbekiston, Turkmaniston respublikalarining tabiiy zovurlari óxshaydi. Sababi, Amudaryoga tashlanib turgan kollektor-drenaj suvlarining uzunligi 5 g/l ga etdi. Ular unga faqat tuz olib kelib qóymasdan dalalardan chiqqan gerbitsid va pestitsidlarni ham olib keladi.

Tabiatda suvlarning ifloslanishi har xil bólad. U minerallar bilan, organikalik, biologik isitish bilan, radioaktivlik va qattiq tashlandi bilan ifloslanadi. Dengizlarning, daryolarning, kóllarning, soylarning ham anhorlarning paydo bólish vaqtida, shuningdek tuproqning ustingi qatlamlari suv eroziyasiga uchrasa suvlar mineral moddalar bilan ifloslanishga uchraydi. Bunday jarayonlar kóllarga, daryolarga va boshqa suv ob`ektlariga har turli loy, qum va tuzlarni, kislotalarni, ishqorlarni olib keladi. Ular suvni ifloslaydi.

Suvning organikalik moddalar bilan ifloslanishi, unga neft` unumlarining, organik birikmalarning, har xil ósimlik va hayvonlarning qoldiqlarining tushishi natijasida paydo bólad. Neft` va gaz sanoatlari, terini qayta ishlash zavodlarining chiqindilari, qo`g`oz-tsellyuloza, sut-gósh unumlarini ishlab chiqaruvchi kombinatlar, engil sanoat, qurilish va barcha turdagi transport korxonalari ósimlik va hayvonot qoldiqlari, suvning organikalik moddalar bilan ifloslanishining manbayi bólib topiladi.

Suvning *biologiyalik* ifloslanishi bakteriyalarning, viruslarning, zamburu`glarning, shuningdek kóllarning yashil suv ótlari va boshqada yuqori darajadagi ósimliklar bilan tólib ketishi natijasida paydo bólad. Bu biologiyalik ifloslanishga har kungi xójalik tashlandi suvlari va mol chorvachilik komplekslarining chiqindilari ham qatnashadi.

Suvning *issiqlik yóli* bilan ifloslanishi suvlarni sovitgich sifatida foydalanishning natijasida yuzaga keladi. Sababi, temperaturaning kótarilishi bilan suvdagi kislorod kamayadi. Bu suvda anaerob bakteriyalarining kópayishiga, oltingugurt vodorodlarining ajralib chiqishiga metan va boshqada zaharli moddalarning, tirik organizmlarni zaharlovchi

birikmalarning kópayishiga olib keladi. Suvning bunday ifloslanishi, uning biologiyalik yól bilan ifloslanishini kuchaytadi.

Suvning *radioaktivlik* ifloslanishi - termoyadroviy qurollarni sinab kórish, korxonalarining radioaktiv chiqindilarni kóplab chiqarish va atom elektrostantsiyalarida daryo suvlarini, reaktorlarni sovitgich sifatida foydalanish natijasida bòladi.

Qattiq qoldiqlar bilan suvning ifloslanishi - bu har xil korxonalarining ish-harakatlaridan kelib chiqadi. Bu sharoitda oddiy hayvonlar va mikroblar kóplagan qoldiqlarni ovqatlanishga foydalanadi. U qayta ishlab chiqarish jarayonlarini paydo etadi.

Suvning ifloslanishining yana bir sababi bostirib suóorishdir. Bu suóoriladigan maydonlarda fil`tratsiya hodisani kuchaytirib yuboradi. Bir gektar maydondagi suv fil`tratsiya orqali 5-7 gektar maydondagi er osti suvlariga tásir qiladi. Suóorish maydonlarining xójalikda foydalanadigan va ichiladigan manbalarga yaqin joylashuvi xójalik ichimlik suvlarini ham ifloslantirishga olib keladi. Kollektor-zovur suvlari foydalanish dehqonchilik rivojlanishi bilan bogliq suv-ekologik muammolarning biri hisoblanadi.

Bundan tashqari shisha, yoóoch, rezina va boshqada tashlandilar suvda tez tarqalmay dastlabki shaklida qoladi. Quruvchilar qurilish qoldiqlarini kópincha kóllarga va daryolarga tashlaydi.

Odamlar asrlar bóyi foydalangan narsalarining qoldiqlarini suvga tashlab kelgan. U suvning ózini-ózi biologik yól bilan tozalanishiga boglanishli uncha sezilmagan. Biroq keyingi yillari suvga tashlanadigan chiqindilarning kimyoviy tarkibining har xilliligi va ularning miqdorining kópayishi suvning ózini-ózi tozalanishini qiyinlashtirmoqda. Bular xalq xójaligiga katta zarar tekkizmoqda.

Hozir yurtimizda va butun dunyoda daryo suvlarining ifloslanishi sanoat yangigina rivojlangan davrga solishtirganda 1000 marotaba ortiq. Sababi, bir kimyoviy kombinatining ózi sutkasiga 20 t fenol 50 t uksus kislotasi, 100 t glitserin, 100 t osh tuzi va minglagan tonna xlorli birikmalarni daryo suviga oqizib yuboradi. U yiliga faqatgina glitserinning ózidan 10000 manatdan ortiq zarar kóradi.

Issiqlik beruvchi elektr stantsiyalari va boshqada shunga óxshagan korxonalar ózlaridan chiqqan issiq suvlarni daryo va kóllarga oqizib yuboradi. Bu ulardagi tirikchilik jarayonlarini buzadi. Shuningdek, ichki suvlar kir suvlari bilan belgili darajada ifloslanadi. Asosan sóngi vaqtda kir yuvishga foydalanayotgan yasalma yuvuvchi moddalar suvda yashovchi organizmlarga zaxarli tásir etadi. Bundan tashqari qishloq xójaligidagi ichki suvlar mineral ógítlar bilan qishloq xójalik zararkunandalariga ham yovvoyi ótlariga qarshi qóllanadigan ximikatlar bilan ifloslansa, tógayli erlardagi daryolar salgina iqizish natijasida ifloslanadi. Sababi, yoóochlarning qobiqlari, shoxalari daryo tubiga chókadi va shu erda chiriydi. Bu baliqlarning tirikchiligini qiyinlashtiradi.

Mana shunday yóllar bilan mineral ógítlarning qoldiqlari va dalalardan yuvilib chiqqan pestitsidlar ichki ariqlarga, kanallarga, daryo va kóllarga, suv saqlagichlarga tushmoqda. Bu ularda evtrofika jarayon paydo etib, suvda kislorodning etishmasligiga olib keladi, natijada, ulardagi baliqlar qirilmogda.

Respublikamizda inson salomatligining past bólishining asosiy sabablaridan biri bu atrof-muhitning buzilishi hisoblanadi. Shuning asosida hozirgi tibbiyotda ekologiyadan kelib chiqqan kasalliklarning 80%i atrof muhitning buzilishidan har xil qiyinchiliklarni paydo qildi.

Shu bilan birga aholining salomatligiga fan texnika taraqqietining rivojlanishi bilan ekologik tásiri yana ham kuchaymoqda (Agadjanyan N .A. «Ekologiya cheloveka problemi Arala i zdorov`e naseleniya» 1991)

Antropogen tásirning salbiy omillari ekosistema uchun qulaysiz bólib qolmasdan, individual va populyatsiyalik daraja ham salomatlik rezervlarining pasayishiga, spetsifik patologiyaning va yangi ekologik kasalliklarning ósishiga, bir qancha regionlarda esa depopulyatsiyaning paydo bólishiga olib keladi.

Insonning tásirida bólgan muhit uning organizmlarida hozirgi vaqtda ózining salbiy tásirini yáni kasalliklar va ólimchilik strukturasi ózgarishiga, aholining boshqa regionlarga migratsiyalanishga yashash yoshining pasayishiga salbiy tásir tekkizmoqda.

Biosferaga bólgan inson tásirining ósishi, aholining salomatligini saqlash bilan birga tabiiy muhitni va insoniyatning yashash sharoitini ham paydo qilishimiz zarur. Hozirgi vaqtda orol muommosi planetamizdagi eng dolzarb muommalarning biri bólib qolmoqda. Kóp asrlik ekosistemaning buzilishi bilan birga, yuqori sifatli ajoyib tabiiy komplekslarning yoq bólib ketishi kuzatilmoqda. Hozirgi paytda Orol bóyida insonning yashashi uchun noqulay ekstremal sharoit paydo bólgan.

Orolbóyi ekstremal holatining asosiy sabablaridan biri suv sifatining pastligi bólmqda. Amudaryo Respublikamizning eng asosiy suv bilan táminlovchi arteriyasi hisoblanib, xududda tirikchilikni táminlovchi yagona daryodir. Respublikamizdagi har xil kasalliklar kópayishining asosiy sabablaridan biri bu insonlarning sifatli ichimlik suvlari bilan táminlanmaganligi, kanalizatsiya va elatli punktlarning sanitariya tozaliklarning etishmasligidir.

Vodoprovod va suvda tozalovchi uskunalarning ishga tushishga qaramasdan, hozirgi paytgacha aholini sifatli suv bilan táminlash kunning asosiy dolzarb muammosi bólib kelmoqda. 2000 yili suvning probalari tekshirilganda sanitariyalik talabga kimyoviy kórsatgich 94,0%ga bakteriyalogik kórsatgich 33,0%ga javob bermaydi.

Qoraqalpoǵiston Respublikasida 1999 yilgi málumot, bóyicha ózining tashlandiqlari bilan atrof muhitni ifloslovchi 79 ob`ekt hisobga olindi. Shundan 31 ob`ekt atmosferani, 39 ob`ekt suv omborlari va tuproqni , qolgan 9 kollektor suvi Amudaryoga óz suvlarini quyimoqda. Shundan 21tasidagina tozalovchi soorujeniyalar ishga tushgan.

Sungi yillari Respublikamiz aholisi salomatligining asosiy kórsatgichlari tez suratlar bilan pasayishi kuzatilmoqda. Markaziy Osiyo onalari ólimi eng yuqori kursatgichni tashkil etmoqda perinatal va bolalar ólimi ham yuqori bólib qolmoqda.

Aholi orasida umuman ólimchilik hozirgi paytda yuqori. Bolalar orasida har xil kasalliklarning kópayishi olimlarni chuqur óylantirib qoymoqda. Ayniqsa qon va qon sistemalari kasalliklari sungi 10 yillikda (1990-2000) 14 hissaga, buyrak kasalliklari sungi 10 yillikda (1990-2000y) 30 hissaga ósdi. Regiondagi xomilador ayollarning 90% anemiya kasalligi bilan kasallangan katta yoshdagi insonlar orasida allergik kasalliklar 3 hissaga ósdi.

Atrof muhitning ifloslanishi bilan paydo buluvchi kasalliklarning kópayishi yuqori darajada, bólib buning tarkibida ayniqsa saraton kasalliklarining 1/3 qismini óz ichiga oladi. Bu kasallik Respublikamizning shimoliy rayonlarida kóp uchraydi.

Suvning, tuproqning, oziq-ovqat mahsulotlarining ifloslanishi bilan paydo bólgan bir qancha kasalliklar guruhlarining kópayishi noqulay holatlarga olib kelmoqda. Yildan-yilga anemiya kasalligi, suv bilan tuzning almashishlari kópaymoqda. 1990-2000 yillar oraligida ót-

tosh kasalliklari 7 hissaga surunkali gastrit 3 hissaga, buyrak kasalliklari 9 hissaga, artrozoritrit 3,7 hissaga kópaydi.

Aholi salomatligining pasayishiga tógri ovqatlanmaslik ham óz tásirini tekkizada. Masalan, Ózbekiston Respublikasi normativdan 2 hissa past gósht mahsulotlarini foydalangan bólsa, Qoraqalpogiston aholisida esa bu kórsatgich 4 hissaga etdi.

Klinik va eksperimental Fan tadqiqot institutining bergan málumotlariga qaraganda Qoraqalpogiston aholisining katta qismida (aholining 50%dan ortigida) hujayra immunitetlarining tanqisligi va organizmda S va A vitaminlarining etishmasligi kórsatilgan. Ímunli tanqisligining asosiy sabablaridan biri-bu atrof-muhitning va oziq-ovqat mahsulotlarining pestitsidlar bilan ifloslanishidan kelib chiqmoqda. Shuning uchun aholini toza ichimlik suvi va yangi oziq-ovqat mahsulotlari bilan táminlash regiondagi bugungi kunning asosiy vazifasi hisoblanadi. (Ch.Abdirov, Mediko- ekologicheskie poblemlı pri Aral`ya i zdorovi naseleniya Nukus 1993)

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, atrof-muhitning ózgarganligi insonning biologik holatidan yuqori bólib ketgan. Bunga isbot sifatida fan tadqiqot institutining klinik va ekspremental tibbiyot xodimlari janubiy Orol bóyi xotin-qizlari temir defitsitli anemiya bilan kasallangan deb kórsatadi.

Xotin-qizlar orasida (15-49 yosh) anemiya kasalligi bóyicha (vitamin temir blokdefitsitli) kasallanib, tuqqan ayollarning farzandlari orasida markaziy asab sistemasining perinetal kasallanishi kuchaygan.

Ínson salomatligi atrof-muhit bilan chambarchas bogliqdir. Shu órinda xalqimizning ijtimoiy- madaniy holati, uning sanitarik va tibbiy ongining past darajada ekanligini aytib ótishimiz zarur. Yaxshi yashashni paydo qilishda birinchi navbatda sanitarik ozodaligimizni va tibbiy bilimimizni yaxshilashimiz lozim.

Bizning oldimizga yangi paydo bólgan kasalliklarni, onalar va bolalar salomatligini saqlash, nasllik va xududda eng kóp tarqalgan infeksiyon patologiyani, atrof-muhitning gigienasini, tógri ovqatlanishni támin etuvchi ishlar asos qilib qóyilgan.

Bugungi kunning dolzarb muommolarining yana biri antropogen tásirning natijasida paydo bólgan kontserogenli mahsulotlarning ifloslanishi xarakterli, darajasini va qonuniyatlarini órganish hisoblanadi. (Ch. Abdirov, 1993)

Ekologik ofatchilik regionı sifatida orol bóyida yana bita ilmiy tadqiqot blogini yáni aholining salomatligi bóyicha tibbiy ekologik monitoring tuzishimiz zarur. Hammamizga málum atrof-muhitning omillari inson organizmiga kuchli tásir qiladi, biroq organizm funktsional rezervlarning mobilizatsiyalanish mexanizmi bilan táminlangan. Bu rezervlar kamayganda, har xil kasalliklar paydo, bóla boshlaydi. Shuning uchun aholi salomatligi holatining chegaraviy kriteriyasini belgilash bugungi kunning muommosi hisoblanadi. Respublikamiz aholisi yashash sharoitining pastligiga tásiri anemiya, har xil diareyli holatlar sil kasalligi tarqalishi , saraton va boshqa surunkali kasalliklar, onalar va bolalar ólimining yuqori kórsatgichi , yashash yoshining pastligi, sabab bólib qolmasdan yana depressiyaning ósishi, nevroz va psixik kasalliklarning tásiri ham katta. Ínson ekologiyasi atrof-muhitning inson organizmida tásiri kriteriyalarni va har xil metodlarni talab qiladi. Bu erda funktsional holatning ózgarishiga, kasalliklarning klinikasidan oldingi stadiyalariga e`tibor qaratishimiz kerak. Ekologik holatning past ekanligiga qaramasdan aholi orasida haligacha sanitariyalik va

ekologik madaniyatning pastligi sezilarli darajada. Bir qancha erlarda ózining yashayotgan xududida ekstremal noqulay holatlarni paydo qilgan. Chiqindilar har xil axlatlar tógrí kóchaga tashlanib, har xil bakteriyalarni va kasallik keltiruvchi mikroblarning kópayishiga yól qoymoqda. Kópgina elatli punktlarda yashash sharoitlari noqulay, gigenalik holati juda past.

Í.M.Baevskiy tarafidan ishlangan tibbiy ekologik monitoringi janubiy Orol bwyidagi ekstremal holatda foydalanganimizda óz tásirini kórsatar edi.

Aholi salomatligining ózgarishini oldindan bilganimizda , tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini rejalashtirishimiz, xududda ekologik vaziatni yaxshilashga, bu erda yashovchi aholi orasida kasalliklarni tóxtatuvchi effektli tadbirlarni ishlab chiqishda óz tásirini kórsatar edi.

References:

1. Ch.Abdirov va boshqalar. Ekologiya i zdorov`e cheloveka. Qaraqalpaqstan baspası Nukus 1993 y.
2. Ch.Abdirov va boshqalar. Mediko – ekologicheskaya situatsiya v respublike Karakalpakstan i prognoz za bolevaemosti naseleniya. Qaraqalpaqstan baspası Nukus –1996.
3. Ataniyazova va boshqalar. Aralskiy krizis mediko – sotsialnie problemı Karakalpakstana. Nukus 2001-yil.
4. Í.Baevskiy. Mediko-ekologicheskii monitoring zdorov`ya naseleniya G` stat`yasi 65-bet. Nukus 2001-yil.
5. T.Eshchanov, N.Bisaliev. Salamat awlad ushın. Poligrafist bosmasi Nukus 1995 yil.
6. T.B.Eshchanov va boshqalar Zabolevaemost` zlakakachestvennımı novoobrazovaniyami v respublike Karakalpakstana.
7. B.Jolibekov va boshqalar Tyajelie metallı v atmosfernoy pili i pochvax Yujnogo Priaral`ya. İlmiy Amaliy konferentsiya. Toshkent davlat universiteti 1997-yil.
8. O.İsmailov va boshqalar. Razvitie zdravooxraneniya v respublike Karakalpakstan. Bilim bosmasi Nukus 1997-yil.
9. S.Qobulov Klimaticheskii effekt usnaniya Aralskogo morya, Vestnik KKOANRUz, 1997.
10. L.G.Konstantinova va boshqalar. Korrelyativnaya svyaz` mejdu parametrami okrujayushey sredi i zdorov`em naselenie Karakalpakstana. Nukus1993-yil
11. L.G.Konstantina va boshqalar Kkachestvo pit`evoy vodi, costoyanie zdorov`ya naseleniya. Toshkent FAN. 2001-yil.
12. A.B.Kurbanov va boshqalar Giginicheskaya otsenka pestitsidov. Bilim. Nukus 2002-yil.
13. E.Qurbanov. Problemı Arala i priaral`ya. Toshkent Fan 2001-yil. S. 34-42
14. K.P.Primbetov. Zavisimost` zabolevamosti v Respublike Karakalpakstan. Qaraqalpaqstan baspası Nukus 1993-yil.
15. V.A.Popov. Rol migratsiy soley landshaftogeneza Priaral`ya, 1999-yil.
16. A.A.Rafiqov. Geoekologik muammolar, Toshkent Wqituvchi 1997-yil.
17. R.R.Reymov. Ekologicheskaya ostanovka uxudshaetsya. Vestnik KKOANRUz 2001-yil.